

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ЩЕРБАНЬ АНАТОЛІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 738.04:130.2](477.5)(043.3)

**ОРНАМЕНТАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КЕРАМІКИ В ТРАДИЦІЙНІЙ
КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (АТРИБУТИКА,
ТЕХНОЛОГІЯ, МОРФОЛОГІЯ, СЕМАНТИКА)**

26.00.04 – українська культура

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора культурології

Харків–2018

Дисертацією є рукопис.
Роботу виконано в Харківській державній академії культури,
Міністерство культури України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Шейко Василь Миколайович,
Харківська державна академія культури,
ректор

Офіційні опоненти: доктор культурології, професор
Герчанівська Поліна Евальдівна,
Національна академія керівних кадрів культури
і мистецтв України, завідувач кафедри
культурології та інформаційних комунікацій
(м. Київ)

доктор культурології
Сабадаш Юлія Сергіївна,
Маріупольський державний університет,
професор кафедри культурології
та інформаційної діяльності

доктор мистецтвознавства, професор
Селівачов Михайло Романович,
Київський національний університет культури і
мистецтв, завідувач кафедри дизайну й
технологій

Захист відбудеться « 14 » грудня 2018 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.807.01 у Харківській державній академії культури за адресою: 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4, Мала зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківської державної академії культури за адресою: 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4.

Автореферат розісланий « 13 » листопада 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. І. Лошков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Орнаментована кераміка є одним з найінформативніших джерел щодо традиційної культури. Дослідження виробів з глини стали приводом для реконструювання культурних підвалин багатьох спільнот. У кераміці не лише втілені технологічні особливості гончарства, а й відображені світоглядні настанови певного соціуму. В семантичному просторі української традиційної культури гончарні вироби можуть представляти особливий інтерес, оскільки в народному мистецтві мови орнаменту зумовлені специфікою матеріалу, з якого вироблялися речі.

Упродовж останніх ста тридцяти років кераміка Лівобережної України є предметом колекціонування та цілеспрямованого вивчення. Масовість гончарних артефактів і стан їх збереженості вможливають дослідження історико-культурного процесу на території Лівобережної України від останньої третини VII тис. до н.е. до XX ст. включно. Але звернення до кераміки як джерела з вивчення культурних архетипів населення та маркера динамічності культурних процесів поки що не набуло тієї міри результативності, яка б дозволяла розглядати цю традицію в цілісності.

Наукова актуалізація декорованої кераміки спричинила проблеми, зумовлені методологічними особливостями окремих наукових дисциплін, у межах яких склалися певні підходи щодо інтерпретації виробів з глини та їх елементів. Зокрема в археології гончарна продукція стає приводом для виокремлення археологічних культур і окреслення послідовності їх історико-культурних змін. Етнографи та мистецтвознавці здебільшого досліджують становлення, характерні ознаки й композиційні модифікації орнаментальної мови глиняних виробів. Але недостатня методологічна інтеграція зусиль різних наукових дисциплін гальмує формування адекватних уявлень про багатофункціональність орнаментованих глиняних виробів.

Одним з варіантів концептуалізації орнаментованої кераміки в міждисциплінарному дискурсі є культурологічний підхід, який передбачає можливість типологізації явищ та процесів у локальних і глобальних проєкціях із гнучким застосуванням конкретна наукових методів. Запропоноване дослідження має сприяти формуванню сучасного дослідницького інструментарію культурологічних орнаментознавчих студій.

Необхідність реконструкції та інтерпретації знаково-символічного простору орнаментального декорування в широкому історико-культурному контексті пов'язана і з динамічністю ідентифікаційних процесів у сучасному українському суспільстві. Розгляд орнаментів на глиняних виробах як різновиду візуалізації традиції сприятиме не лише глибшому розумінню її технологічних, морфологічних та семантичних особливостей, а й дозволить розширити діапазон сприйняття специфіки культурогенезу на території України загалом.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відповідає комплексній темі науково-дослідної роботи Харківської державної академії культури «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти» (Державний реєстраційний номер 0109U000511) і науковому напрямку «Проблеми історії та теорії культури» кафедри культурології та медіа-комунікацій на період 2016-2020 рр., затвердженому рішенням ученої ради Харківської державної академії культури (протокол № 3 від 28.10.2016 р.).

Мета та завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає в аналізі змін в орнаменталізації кераміки населення Лівобережної України як відображенні генези культурних традицій та історичних трансформацій традиційної культури.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- проаналізувати та систематизувати джерельну базу;
- критично проаналізувати внесок археологів, етнографів і мистецтвознавців у дослідження теми й обґрунтувати можливість застосування культурологічного підходу щодо інтерпретації орнаментованої кераміки;
- на основі впорядкування та узагальнення результатів вивчення масових артефактів стосовно орнаменталізації кераміки простежити особливості трансформацій технології нанесення та морфології орнаментів традиційної кераміки на різних етапах історії Лівобережної України;
- визначити критерії та розробити періодизацію змін у візуально помітних складових традиційної культури, пов'язаних з орнаментами, що репрезентують історико-культурну специфіку означеного регіону;
- з'ясувати ступінь значимості чинників, що зумовили трансформацію в орнаменталізації традиційної кераміки населення Лівобережної України;
- інтерпретувати та реінтерпретувати семантику масових й одиничних орнаментів у контексті соціокультурних змін у Лівобережній Україні;
- обґрунтувати модель трансформацій орнаменталізації кераміки, як багатогранного змінюваного об'єкта соціокультурного процесу.

Об'єкт дослідження — традиційна культура населення Лівобережної України.

Предмет дослідження — орнаменталізаційні трансформації кераміки як виразальні ознаки соціокультурних процесів у Лівобережній Україні кінця VII тис. до н.е. – XIX ст.

Нижня хронологічна межа визначається першими відомими нині проявами виготовлення на території Лівобережної України декорованої кераміки. За сучасними дослідженнями (Манько, 2006) – це остання третина VII тисячоліття до н.е. Верхня – початком суттєвого впливу на розвиток гончарства земств й окремих художників і керамістів, унаслідок чого в багатьох гончарних осередках регіону (зокрема Опішні, Олешні, Глинську, Постав-Муках) воно значно змінилося. Тому вважаємо за доцільне

обмежитися вивченням предмета дослідження до початку цих змін – кінця ХІХ ст. Оскільки, на нашу думку, вивчення штучних трансформацій гончарства ХХ ст. – тема окремого комплексного студіювання.

Територія дослідження обмежена Лівобережною Україною в географічно-адміністративному сенсі, тобто лівобережжям Дніпра до сучасного східного кордону держави. Упродовж тисячоліть культура мешканців цього регіону, відділених від інших українських земель великою рікою, загалом розвиваючись подібно до східноєвропейських тенденцій, у локальних варіантах, векторах культурних зв'язків, міжкультурних впливів і взаємовпливів, виявляється доволі оригінальною, що виразно помітно в орнаменталії кераміки. У ній набули відображення як особливості природно-кліматичного районування, так і наслідки активності сусідніх культурно-історичних чи державних утворень. Упродовж певного періоду ранньомодерної доби на значній території Дніпровського Лівобережжя існувало окреме державне утворення — Гетьманщина, крім того у цьому історико-географічному просторі вирізняють Слобожанщину та Дике Поле. Для фіналу досліджуваного періоду Лівобережна Україна асоціюється з Чернігівською, Полтавською, Харківською та значною частиною Таврійською (за винятком Криму) і Катеринославської губерній. Досліджувана територія належить до класичних контактних зон, що відрізнялися культурною різноманітністю, відображеною в орнаменталії гончарних виробів.

Методи дослідження. Численність джерел та складність їх аналізу зумовили необхідність використання міждисциплінарної методології, яка загалом співвідносна з культурологічним підходом. У дисертації застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові методи. Зокрема:

- під час аналізу артефактів використовувалися метод безпосереднього дослідження, графічної реконструкції, картографічний, стилістичний;
- вивчаючи процеси розвитку складових орнаментальних традицій дисертант застосував історико-генетичний, історико-порівняльний, систематико-типологічний, методи синхронного та діахронного аналізу та ін.
- реконструюючи пов'язані з орнаменталією кераміки соціокультурні явища використано методи семантичного та реконструктивного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

- окреслено комплексне концептуальне поле проблеми, визначено новий науковий ракурс її дослідницького опрацювання, в якому орнаменталія кераміки розглядається як складова динаміки культурних традицій;
- виокремлено періоди змін візуально помітних проявів орнаменталії кераміки, котрі пов'язані з часом виникнення чи окремими етапами розвитку певних спільнот, носії яких вносили суттєві новації в процес орнаментування кераміки та виокремлено стадії трансформацій орнаментальних традицій;

- запропоновано концептуально нову модель інтерпретації трансформаційних процесів у традицій орнаменталії кераміки в умовах повсякденних практик виживання та пристосування до реалій оточуючого середовища й реакції на кризові природно-кліматичні та соціокультурні явища;

- доведено, що орнаментальні традиції на Дніпровському Лівобережжі – багатогранне полілінійне явище, сформоване внаслідок освоєння різними етносами конкретного середовища, яке є виражальною ознакою кліматичних, історичних і культурних процесів, просякнуте елементами та проявами матеріальної й духовної культури, народною естетикою;

- обґрунтовано чинники, що істотно вплинули на формування та поширення різних елементів орнаментів, орнаментальних композицій і технік їх нанесення, зокрема пов'язані з природно-географічним та кліматичним оточенням, етнокультурні, соціально-економічні та світоглядно-релігійні;

- запропоновано варіант вирішення проблем, пов'язаних з визначенням регіональних і загальних типологічних закономірностей орнаментальних трансформацій.

Удосконалено:

- методологічні підходи комплексного дослідження орнаменталії глиняних виробів, що дозволило описати прояви та шляхи трансформацій в орнаментах, системну картину їх становлення, розвитку і занепаду;

- розуміння особливостей та евристичного потенціалу орнаментованих глиняних виробів як культурологічних та історико-етнологічних першоджерел.

Набули подальшого розвитку:

- теорії щодо походження й еволюції орнаменталії традиційної кераміки України;

- уявлення про семантичне наповнення орнаментальних композицій;

- усвідомлення орнаменталії глиняних виробів як складової традиційної культури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні та методичні положення й висновки дисертації суттєво доповнюють і збагачують сучасні знання щодо особливостей матеріальної та духовної культури мешканців території сучасної Лівобережної України. Дослідження розширює предметне коло культурології через включення в нього орнаменталії кераміки як вагомий складової культурної спадщини. Розроблений підхід до вивчення візуальних проявів культури орнаментування кераміки слугуватиме теоретико-методологічною основою для подальших науково-теоретичних студій інших проявів традиційної культури, представлених масовими артефактами.

Результати дослідження можна використовувати для написання фундаментальних праць з культурології, історії, етнології, археології та мистецтвознавства, підручників і навчальних посібників, енциклопедій, біографічно-бібліографічних довідників тощо.

Головні положення здійсненого дослідження можуть бути концептуальною основою теоретичних курсів, що викладаються у вищих навчальних закладах за спеціальностями «культурологія», «мистецтвознавство», «археологія», «етнологія», «образотворче мистецтво», «дизайн».

Результати дисертації можуть використовувати сучасні гончарі в своїй творчості; музейні співробітники (працівники науково-фондових та науково-експозиційних відділів) для атрибуції та експонування глиняних виробів; екскурсоводи – під час розробки та проведення екскурсій.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях кафедри культурології Харківської державної академії культури та вченої ради Відділення керамології Інституту народознавства НАН України. Основні положення і висновки оприлюднені в доповідях на 21 науковій конференції і симпозіумах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Зокрема: міжнародній науковій конференції «Народне мистецтво, як цілісна система світобачення етносу» (Київ, 2007), міжнародному науково-практичному керамологічному семінарі «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань» (Опішне, 2008), міжнародному науково – практичному семінарі «Експериментальна археологія: задачі, методика, моделювання» (Коростень, 2009), міжнародній науково-практичній конференції «Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики» (Харків, 2010); II міжнародній науковій конференції «Одеські етнографічні читання» «Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу» (Одеса, 2011); десятій науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, Сумщина, 2011); міжнародному науковому симпозіумі «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог» (Опішня, Полтавщина, 2011); міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми дослідження, охорони, збереження та популяризації пам'яток народної культури України» (Київ, 2011); III міжнародній науковій конференції «Одеські етнографічні читання» «Традиційна культура діаспори» (Одеса, 2012); міжнародній науковій конференції «Глиняний посуд у культурі харчування народів світу» (Опішне, 2012); міжнародній науковій конференції «Полтавський краєзнавчий музей: в ретроспективі археологічних досліджень» (Полтава, 2012); міжнародному керамологічному симпозіумі «Декор глиняних виробів: історія, технологія, функції» (Опішня, 2012); науковому симпозіумі «Запорозьке козацтво в історико-культурному вимірі» (Дніпродзержинськ, червень, 2012); III міжнародній науково-практичній конференції «Традиции и современное состояние культуры и искусств» (Мінск, 2013); міжнародному науковому симпозіумі «Современные подходы к изучению древней керамики в археологии» (Москва, 2013); міжнародній науково – практичній конференції «Традыцы і сучасны стан культуры і мастацтва» (Мінск, 2014); міжнародній науковій конференції «Town and its Inhabitants in the Perspective of Ethnological Research: Festivals and Leisure Time» (Вільнюс, 2015); всеукраїнській науковій конференції «Нові дослідження пам'яток

українського козацтва» (Київ, 2016); всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті Сергія Кульжинського (Лубни, 2017); всеукраїнській науковій конференції «Культурний вектор розвитку України початку ХХІ століття : реалії і перспективи» (Рівне, 2016); всеукраїнській науковій конференції «Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні: культурно-мистецькі аспекти розвитку» (Рівне, 2017 р.).

Публікації. Основні наукові положення дослідження викладено в 48 публікаціях, серед них: 2 монографії, 15 статей у наукових фахових виданнях України, 3 – у наукових періодичних виданнях інших держав, 2 – у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних, 18 — в інших виданнях, 8 тез доповідей — у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертаційної роботи. Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження, логікою викладення матеріалу та складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (545 позицій) та додатків (ілюстративні матеріали, 15 сторінок, список опублікованих праць 6 сторінок). Загальний обсяг роботи – 435 сторінок. Основний текст викладено на 363 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, зв'язок роботи з науковими програмами і темами, визначено мету, завдання, предмет і об'єкт дослідження, методи аналізу джерел, застосовані для розробки теми. Розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів. Наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

Розділ 1 «Теоретичні та методологічні засади дослідження» присвячено характеристиці та культурологічному осмисленню джерельної бази, напрацювань представників різних наук (етнографії та етнології, археології, мистецтвознавства, культурології та керамології) й висвітленню дослідницької методології.

У **підрозділі 1.1. «Особливості джерельної бази»** охарактеризовано різновиди джерел і джерельних баз, використовуваних під час дослідження.

Джерельною основою роботи є предметні пам'ятки, архівні й опубліковані культурологічні, історико-етнографічні, археологічні, керамологічні матеріали і наукові студії українських та зарубіжних учених ХІХ – початку ХХІ ст., які містять фактографічні відомості про орнаментацию кераміки та пов'язані з нею культурні процеси.

Основним джерелом є глиняні вироби, інформацію про які отримано під час дослідження археологічних пам'яток, опрацювання звітів і публікацій археологів та етнологів, музейних колекцій. Переважна більшість серед них – найбільш масова і стабільно орнаментована категорія предметів – посуд. Нечисельними є використовувані в певні періоди орнаментовані вироби,

пов'язані з виробництвами (кружала, важки, катушкоподібні, блокоподібні та гудзикоподібні), ритуально-культові предмети (дрібна пластика та жертovníки), іграшки. Відомі й окремі інструменти для орнаментування. Значна кількість опрацьованих орнаментованих глиняних виробів і їх фрагментів створює вагому емпіричну базу та забезпечує репрезентативність означеного дослідження.

Додатковими, необхідними для реконструкції семантики орнаментованих виробів доби бронзи — початку доби заліза є писемні джерела. Зокрема Рігведа, в якій відображено космогонію та світогляд племен, близьких за культурними параметрами давньому населенню південної половини досліджуваної території; Атхарваведа (Шаунака) та Шатападха Брахмана. Для тлумачення реалій початку нової ери, часу потрапляння частини Лівобережної України на ближню периферію Римської імперії, використано цитати з Афінея.

Писемні джерела були головними в процесі вивчення морфології орнаментів модерної доби. Використано таблиці А. Зайкевича із зображеннями схем декору кераміки Полтавської губернії (здебільшого Опішні) кінця 1870-х рр., описи оздоблення глиняного посуду Куп'янського повіту Слобожанщини (за матеріалами обстеження 1880-го р.) Л. Соколовського, Охтирського повіту Слобожанщини (за матеріалами експедиції 1881 року) О. Твердохлебова (за матеріалами обстеження 1880-го р.), Полтавської губернії (за матеріалами обстеження 1893-го р.) І. Зарецького. Для характеристики семантики хрестиків – записи, опубліковані М. Сумцовим (1902) та Є. Спаською (1929). Використано й етнографічні відомості щодо народів, котрі перебували в ХІХ—ХХ ст. на первісному рівні розвитку, зібрані та опубліковані К. Леві-Строссом та В. Тернером.

У підрозділі 1.2. «Орнаментация глиняных виробів у наукових працях ХІХ – початку ХХІ ст.: культурологічний аспект» висвітлено основні етапи історіографії, які характеризують накопичення, систематизацію й інтерпретацію знань щодо предмета дослідження.

З'ясовано, що орнамент кераміки зазвичай розглядався як певний історичний етап розвитку образотворчого мистецтва, засіб декорування, носій інформації про окремі вірування та уявлення. Таке розмаїття дослідницьких поглядів на особливості, ідейно-художній зміст цього культурного феномену значною мірою зумовлене його специфікою, різноманітністю проявів і функціонування. Упродовж усього досліджуваного періоду здійснювалися пошуки наукових підходів, на основі яких дослідники прагнули, з одного боку, вивчати структуру та походження орнаментів, а з іншого – реконструювати семантику, поступово посилюючи аргументацію висновків. Більшість науковців на основі здобутків попередників розробляли своєрідні, значною мірою одномірні дослідницькі напрями, зважаючи на цілі та завдання конкретних студій. Естетичний сенс і художні якості традиційних гончарних орнаментів, питання генези, динаміки розвитку

означеного феномену, за винятком окремих праць останнього періоду історіографії, ґрунтовно не аналізувалися.

Розпочате в останній чверті ХІХ ст. паралельно з розгортанням процесу накопичення джерельної бази й становленням археології та етнографії як наук вивчення регіональної орнаментознавчої керамологічної проблематики поділено на чотири етапи.

Упродовж першого (1882—1929 рр.) в умовах розквіту народництва (1880-1890-ті рр.), створення етнографічно-археологічних музейних установ (1890-1920-ті рр.), активного усвідомлення науковою інтелігенцією Дніпровського Лівобережжя українськості (1910-1920-ті рр.) виникли формальний (А. Зайкевич, 1882), технологічний (Л. Соколовський (1883), О. Твердохлебов (1883), І. Зарецький (1894)), етноісторичний (М. Макаренко, 1925), мистецтвознавчий та семантичний (Є. Спаська, 1927-1929) дослідницькі напрями. В результаті було описано технологію нанесення, елементи та композиції орнаментациі кераміки окремих археологічних пам'яток, гончарних осередків останньої чверті ХІХ ст., розкрито семантику хрестоподібних знаків на глечиках. Дослідницький поступ перервала хвиля репресивних заходів 1930-х рр.

Другий період історіографії (1930-ті — перша половина 1960-х рр.) прикметний згортанням українських етнографічних і мистецтвознавчих орнаментознавчих студій через репресії та ідеологічні настанови тоталітарного режиму. Найґрунтовніші публікації, що побіжно стосувалися досліджуваної території (аналізувалися матеріали з археологічних пам'яток східноєвропейських степів доби бронзи), належали російським археологам В. Гольмстен (1941) та О. Формозову (1953, 1963).

Третьюму етапу (друга половина 1960-х – 2006 роки) притаманний розвиток здебільшого українськими науковцями, котрі працювали в Києві, Харкові, Полтаві, Дніпропетровську, Донецьку й Опішні мистецтвознавчого (О. Тищенко (1992), О. Клименко (2000) та ін.), етноісторичного (більшість дослідників), формального (Б. Шрамко (1983, 1987), Д. Телегін (1977), О. Титова (1985), І. Бондарь (1974), В. Отрощенко (1988) та ін.), семантичного (О. Формозов, Б. Рибаків (1981), М. Чмихов (1977-1979, 1982), В. Отрощенко (1996, 1998, 2003), В. Андрієнко (1975, 1979), І. Ковальова (1983, 1989), Ю. Шилов (1995), О. Супруненко (1986, 1989), О. Пошивайло (1993) та ін.) та технологічного (Ю. Шилов (1982), С. Іванова (1995)) напрямів. Охарактеризовано візуальні прояви морфології орнаментациі кераміки всіх археологічних культур, історичних періодів та окремих гончарних осередків, здійснено поглиблений аналіз матеріалів, аргументовано висновки внаслідок залучення масових артефактів, досліджено семантику конкретних композицій, простежується орнаментознавча критика, сформульовано висновки про календарний, космогонічний та оберегово-магічний сенс окремих композицій.

Четвертий період розпочався 2006 р. в умовах чергової хвилі зацікавлення традиційними українською культурою та мистецтвом. Це

період щорічного виходу друком спеціалізованих узагальнюючих праць (зокрема, монографій А. Колупаєвої (2006), Г. Івашків (2007), А. Щербаня (2007, 2011, 2017)), цілком чи частково присвячених орнаменталії кераміки Лівобережної України. Дослідники продовжили розроблювані попередниками напрями й опублікували синтезуючі студії, в яких здійснено спроби проаналізувати орнаменталію кераміки в макроісторичному сенсі, як динамічного процесу, пов'язаного із соціокультурними та природно-кліматичними чинниками.

У підрозділі 1.3. *«Теоретичне обґрунтування методології дослідження»* висвітлено його методологічні засади.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на сприйнятті орнаменталії традиційної кераміки предметом культурологічного аналізу, що реалізується у сукупності конкретно-наукових методів етнології, археології, мистецтвознавства та керамології. Дисертант орієнтувався на системне і комплексне вивчення досліджуваної проблеми, що зумовило міждисциплінарність роботи й урахування дослідницьких підходів усіх вищеназваних наук. Теоретичне підґрунтя закладено культурологічними та філософськими студіями проблеми походження традиційного мистецтва (М. Каган, К. Леві-Стросс, Е. Маркарян). Під час формулювання гіпотез використовувалися діалектично-детерміністський науковий підхід, принципи пізнаваності навколишнього світу, взаємодії зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного й суб'єктивного, системності.

Дисертація виконана в річищі макроісторичного дослідження (в хронологічній площині), яке базується на розгляді хроноструктурно послідовної історичної феноменології і спрямоване на виявлення функціональної сутності орнаментів через зіставлення їх історико-культурних значень. Основний принцип дослідження: обґрунтовувати висновки щодо відображеної в орнаменталії кераміки соціокультурної інформації на основі узагальнених даних щодо масових артефактів. Розкриття трансформацій орнаментальних традицій відбувалося в межах епістемологічної моделі (наукової парадигми), названої Карлом Гінзбургом «уліковою», та сформованого Юрієм Лотманом підходу до бачення мистецтва як своєрідної мови, комунікаційної системи, котра використовує упорядковані особливим чином знаки.

У розділі 2 *«Історія орнаменталії традиційної кераміки Лівобережної України: культурологічний аспект»* висвітлено динаміку та полілінійність розвитку орнаменталії традиційної кераміки.

У підрозділі 2.1. *«Періодизація історії трансформацій орнаменталії кераміки останньої третини VII тисячоліття до н.е. – XIX ст.»* охарактеризовано етапи візуально помітних змін декору.

За ступенем орнаментованості глиняних виробів Лівобережної України і використовуваними елементами виокремлено 12 періодів. Перший – поступового розвитку орнаментальних традицій – датується останньою третиною VII-VI тисячоліття до н.е. Другий (друга чверть V – перша чверть

III тисячоліття до н.е.) – зменшення орнаментованості; третій (третя чверть III – перша половина II тисячоліття до н.е.) – різке піднесення і поступовий розвиток; четвертий (друга половина II – початок I тисячоліття до н.е.) – спад; п'ятий (остання третина VIII – перша половина VI ст. до н.е.) – різке піднесення і поступовий спад; шостий (кінець другої половини VI ст. до н.е. – III ст.) – різкий спад; сьомий (три перші чверті IV ст.) – піднесення; восьмий (кінець IV – третя чверть VII ст.) – спад; дев'ятий (кінець VII – початок XI ст.) – піднесення; десятий (кінець XI – перша половина XIII ст.) – спад; одинадцятий (друга половина XIII – третя чверть XVI ст.) – занепад; дванадцятий – кінець XVI – XIX ст. – збагачення та поступова еволюція орнаменталізації. З'ясовано, що найбільші піднесення орнаменталізації кераміки відбувалися приблизно через однакові проміжки часу, близько 1000 років, і тривали, здебільшого, упродовж двох-трьох століть.

У підрозділі 2.2. *«Еволюція орнаментальних складових традиційної кераміки Лівобережної України»* охарактеризовано сталі та змінні компоненти технології нанесення орнаментів, елементи та композиції.

У пункті 2.2.1. *«Технологія нанесення»* показано змінність операцій з нанесення орнаментів на глиняні вироби Дніпровського Лівобережжя та сталість традицій використання певних типів (різнилися варіанти) інструментів і способів роботи ними в певні хронологічні періоди й у певних археологічних культурах. Найуживаніші – це інструменти, котрі потребували мінімальних зусиль для виготовлення і найпростіших способів роботи. Зокрема впродовж доби неоліту – бронзи переважали тверді стрижні із суцільною чи зубчастою робочою поверхнею. В окремі періоди використовувався м'який інструмент, наприклад мотузок чи намотана на тверду основу нитка. Домінували техніки вдавлення та риткування, які зазвичай співіснували. Найпоширеніша, найтриваліша серед інших технік – наліплення, яким зображалися одноманітні елементи декору — пружки й опуклини. Лискування орнаментів використовувалося впродовж коротких часових проміжків.

До модерних часів поверхню і орнамент кераміки зазвичай спеціально не забарвлювали. Лише в часи орнаментальних піднесень доби бронзи – початку доби заліза (до V ст. до н. е.) гончарі малювали орнаменти чи заповнювали заглиблені елементи речовиною охристого та білого кольорів. Спочатку – окремі вироби, а в останній третині VIII-VI ст. до н.е. – значну кількість столового посуду для напоїв. З XI ст. в декорі використовуваної в господарстві представників вищих верств населення кераміки траплялися вироби з поливами жовтого, брунатного та зеленого кольорів, вибір яких зумовлений наявними природними мінеральними барвниками. Кількість барвистої кераміки, урізноманітненої новими мотивами і техніками орнаменталізації, на досліджуваній території значно збільшилася з кінця XVI ст. Відтоді вона посіла одне з провідних місць у декорванні столового посуду.

У пункті 2.2.2. *«Динаміка використання орнаментальних елементів»* елементи орнаментів на підставі аналізу обрисів об'єднано в три групи

(геометричні, образи предметного світу та хрестоподібні) з 17 підгруп, які, в свою чергу, мають варіанти. Діахронний аналіз дозволяє стверджувати, що з доби неоліту носії певних археологічних культур застосовували більшість груп геометричних елементів (домінували прямі концентричні лінії) та окремі хрестоподібні зображення. В окремі періоди доби бронзи – початку доби заліза збільшувалася кількість трикутників і дуг. У часи середньовіччя та нового часу — хвилястих ліній. Більшість хрестоподібних знаків і образів предметного світу відомі з періодів орнаментацийних піднесенень і стагнацій доби бронзи та модерних часів.

У пункті 2.2.3. *«Зміни в komponуванні орнаментів»* з'ясовано, що гончарі Лівобережної України впродовж останньої третини VII тисячоліття до н. е. — XIX ст. комбінували елементи в орнаменти за допомогою простих, але ефективних прийомів. З ранніх часів існування гончарства вони поєднували лінію та форму, лінію та контур і виявляли темпоральний зв'язок між ними. У результаті еволюції гончарних традицій упродовж кожного етапу періодизації використовувався усталений набір орнаментальних композицій, котрі відображають бріколажність творчого мислення гончарів Дніпровського Лівобережжя.

У розділі 3 «Природно-кліматичні та соціокультурні чинники впливу на розвиток традицій орнаментации кераміки Лівобережної України» проаналізовано причини, що впливали на трансформації орнаментации глиняних виробів як складно організованої нерівноважної системи, змінність якої зумовлена комплексом факторів. Доведено, що революційні перетворення зазвичай пов'язані зі змінами геополітичної ситуації, появою на історичній арені нових суспільних суб'єктів або перебудовою відносин, зміною співвідношення сил між ними. Ці новації були підготовлені природними перетвореннями, пов'язаними з тривалими циклами природно-кліматичних змін та внутрішньовіковими коливаннями клімату. На гончарній орнаментации позначилась і дихотомія культури.

У підрозділі 3.1. *«Природно-кліматичні чинники»* доведено, що природні умови та зміни клімату опосередковано позначилися на трансформаціях зафіксованого в артефактах візуального вираження традицій орнаментации кераміки. На території Лівобережної України воно проявилось в різному обсязі декорування глиняних виробів чи в орнаментальних елементах, які використовувалися з доби неоліту мешканцями окремих природно-кліматичних зон степу, лісостепу, лісу та межових територій, а також у змінах орнаментів, що відбувалися, зокрема, в результаті міграцій після кліматичних катаклізмів. Спочатку найінтенсивніше орнаменти трансформувалися в степовій і на півдні лісостепової зон, наближених до циркумпонтійського ареалу трансляції культурних традицій. У добу розвинутого середньовіччя та ранньомодерного часу ареал інтенсивніших змін змістився північніше – у лісостепову зону та на південь Полісся.

У підрозділі 3.2. *«Геополітичні чинники»* з'ясовано, що орнаментация кераміки урізноманітнювалася після процесів, котрі відбувалися внаслідок

потрапляння частин Дніпровського Лівобережжя до сфери культурного впливу чи входження до складу держав з розвинутішими гончарними технологіями (Римської імперії, Хозарського каганату, Київської Русі та Речі Посполитої). Підпорядкування Великому князівству Литовському та Московській державі помітних змін в оздоблення кераміки не принесло, оскільки притаманна їм орнаментация масової гончарної продукції була менш багатою, ніж українська. Урізноманітненням орнаментации відзначаються часи відносно самостійного політичного розвитку мешканців лісостепової та частково лісової зон (роменська археологічна культура та період існування Гетьманщини наприкінці 1650 – 1670-х рр.).

У підрозділі 3.3. *«Соціально-економічний фактор»* висвітлено вплив домінуючих у суспільстві та гончарському середовищі уявлень про засоби її нанесення, прагнень зміцнити під час виготовлення та подовжити термін експлуатації конкретних виробів; соціально-ієрархічного стану замовників гончарної продукції, змін у соціально-економічній і культурній ситуації. З'ясовано, що означений фактор позначився на мірі оздоблення виробів, елементах і мотивах, домінуючих упродовж певного історичного періоду та в побуті окремих соціальних груп.

У підрозділі 3.4. *«Етнокультурний фактор»* показано, що в орнаментации кераміки опосередковано відбилися пограничність Лівобережної України (розташування на своєрідній межі між західними, східними й південними ареалами розвитку гончарних традицій) та доступність для іншоетнічних впливів, наслідки співіснування, інтерференції та пенетрації етнічних культур, які сприяли формуванню різновекторних напрямків змін морфології орнаментів. Завдяки інтенсивним контактам з представниками різних етносів у часи еволюційного розвитку гончарних традицій формувалися нові ідейні феномени, котрі відображалися в орнаментальних трансформаціях.

У підрозділі 3.5. *«Світоглядно-релігійні фактори»* з'ясовано, що вже в добу неоліту щодо орнаментации кераміки сформувалися архетипові оберегово-прибуткові уявлення, прояви яких стосовно масових зображень зафіксовано впродовж значної частини досліджуваного періоду. Ускладнення орнаментации обрядового посуду наприкінці доби енеоліту – на початку доби бронзи, а на початку доби заліза — й інших категорій орнаментованої кераміки, виникнення знакових композицій, пов'язаних зі сприянням плодючості та родючості, були обумовлені трансформаціями світоглядно-релігійних уявлень місцевого населення внаслідок утвердження відтворюючого способу господарювання. Упродовж доби середньовіччя нова реміснична ідеологія сприяла поширенню інноваційних знакових зображень на денцях посудин, які поступово припинили використовувати після монголо-татарської навали. В орнаментах глиняного посуду та кахель XVII-XVIII ст. проявилися світоглядно-релігійні трансформації доби бароко. До кінця XIX ст. мешканці Лівобережної України усвідомлювали світоглядно-

релігійну складову орнаменталії кераміки лише щодо хрестоподібних знаків у зв'язку з їх домінуванням в житті православного люду.

У підрозділі 3.6. «Стадії орнаментальних трансформацій у гончарстві як відображення змін культури населення Лівобережної України» на основі простеження динаміки змін морфології орнаментів степової та півдня лісостепової зони, спостереження за використовуваними композиціями та здійснення структурно-функціонального дослідження виокремлено чотири стадії (для північних земель друга стадія не прослідковується) трансформацій соціокультурних процесів, відображених в орнаменталії кераміки.

Перша стадія, культура якої має виразні ознаки ідеаційної (остання третина VII — IV тисячоліть до н. е.) охоплює добу неоліту – енеоліту. Для неї характерне близько 1500-ліття періодів суттєвих змін орнаментів, що засвідчує традиційність означеного сегмента культури, важливу роль у ньому родової пам'яті й чіткої орієнтації на клішування, спрямоване на відтворення притаманних спільнотам вихідних орнаментів, що, з одного боку, надавало їм сакрального значення, перетворюючи на символи чи навіть архетипи, з іншого — висувало особливі вимоги до засобів відтворення, формуючи художні традиції. В декоруванні кераміки проявлялися універсальне первісне пластичне мислення, синкретичний та метафоричний міфологічний світогляд.

Періоди змін упродовж другої стадії — III тисячоліття до н. е. — III ст. (кінець доби енеоліту — початок доби заліза) тривали 700-1000 років. Виокремлюються виразні пікові 100-200-літні етапи збільшення кількості використовуваних орнаментальних елементів і ускладнення композицій (XXVII-XXV, XVI-XV та останньої третини VIII – VII ст. до н. е.), що відбувалися приблизно через однаковий інтервал внаслідок зовнішніх культурних інвазій після посушливих періодів. Південь досліджуваної території опинився на дальній периферії перших цивілізацій Близького Сходу, а впродовж II тисячоліття до н. е. цивілізаційні осередки поступово наблизилися до північного узбережжя Чорного моря.

Поява спочатку на окремих посудинах, пов'язаних із сакральною сферою, а пізніше – на певних їх категоріях мальованих композицій, наявність виразних ідеограм, асоціювання окремих лінійних зображень з есхатологічними текстами, маркують процес розгалуження єдиного континууму первісної орнаментальної діяльності на вектори. Наприклад, виокремилися пов'язані з магічно-обрядовою сферою посудини зі специфічними зображеннями. Соціальною стратифікацією зумовлювалося престижне ранжирування гончарних виробів, критерієм якого, зокрема, були обсяг і якість їх художнього оформлення.

У зв'язку з кардинальними світоглядними змінами, пов'язаними з тенденцією до трансформації головної світоглядної формули до переважання соціальних сил над природними, з часів апогею поширення ідеографічних та календарних зображень (II тисячоліття до н. е.) відбувалося поступове

спрощення орнаменталізації масової кераміки, що переривалося принесеними внаслідок міграцій невеликих груп іншокультурного населення інноваціями.

Упродовж третьої стадії (IV – третя чверть XVI ст.), коли територія півдня Дніпровського Лівобережжя спочатку (черняхівська культура) потрапила на ближню периферію західної, пізньоантичної цивілізації, оформленої як військово-бюрократична імперія, а пізніше – увійшла до складу державних утворень (Хозарського каганату, Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої) трансформації орнаментів стали більш динамічними (етапи суттєвих змін тривали 100—350 років). Іншокультурні інвазії спричинили урізноманітнення орнаменталізації кераміки, виражені в інших, ніж у попередні часи, матеріальних проявах, пов'язаних, зокрема, з уведенням до інструментарію гончарних кругів. Проявом ремісничих уявлень, зумовлених застосуванням одного з різновидів гончарного круга, є масове нанесення до часів монголо-татарського завоювання, знаків-тавр на денця посуду. Внаслідок дихотомії культури на початку означеної стадії одиничні посудини та кружала містили реліктові складні, семантично наповнені композиції.

Як і в більшості культур, що опинилися в державному культурному полі, орнаменталізація масової гончарної продукції була простою. До того ж, оскільки соціум адекватно оцінював пов'язану з приготуванням їжі реальність, упродовж майже півтисячоліття в слов'янському середовищі північної частини досліджуваного регіону домінував слабо орнаментований чи неорнаментований посуд. Хоча для потреб соціальної верхівки та, іноді, магії, виготовлялися й особливо декоровані вироби. Винятком є часи роменської археологічної культури IX-X ст., носії якої на початкових стадіях гончарних кругів не використовували.

Четверта стадія — кінець XVI – XIX ст. — пов'язана з урізноманітненням орнаменталізації кераміки в умовах розвитку спрямованої на ринок ремісничої культури, що змушувало гончарів оперативно реагувати на «модні» тенденції, які поступово стали рушійними силами у змінах масової культури. Тому темп виникнення інновацій в орнаменталізації кераміки (окрім кухонної) зростав. Оскільки культура змінювалася доволі швидко, соціальні установки переосмислювалися та переглядалися за час існування одного покоління. Межа між традиціями і новаціями ставала дедалі умовнішою. Вони набули вигляду двох діалектичних сторін (та, що відходить і та, що приходить), а орнаменти такими, що швидко еволюціонували, модернізувалися. На кінець XIX — початок XX ст., період поширення темпоралістичної динамічної ментальності, в окремих найпрогресивніших гончарних осередках (наприклад, Опішні) деякі майстри кардинально змінювали орнаменталізацію кераміки впродовж життя.

Домінування із середини XVIII ст. чуттєвої (за П. Сорокіним) культури сприяло поширенню барвистих мальованих та складних рельєфних орнаментів, які найвиразніше проявлялися в зображеннях на виробах доби рококо – кахлях, нових типах столового посуду та люльках. Тобто в цей час,

в умовах визнання «мистецтва зору» «вищим» видом мистецтва, посилилося значення естетичної функції орнаментованої кераміки. Але знову поширеним сюжетним зображенням була притаманна ідеологія масової, «серединної» культури, подібної до притаманної тогочасному «лубку». У багатій орнаменталі кераміки поступово проявлялися ознаки культури масового споживання.

Стабільнішою, як і в попередні часи, лишалася орнаменталія кухонного посуду. Саме щодо неї у свідомості українських селянок, яка в умовах повільно змінюваного домашнього побуту була традиційнішою, ніж чоловіча, до кінця досліджуваного періоду зберігалися архетипові уявлення про символіку «хрестів», морфологія яких не суперечила християнській знаковій системі.

У розділі 4 «Семіосфера гончарної орнаментики» охарактеризовано еволюцію семантики орнаментованих глиняних виробів у культурі мешканців Лівобережної України.

У підрозділі 4.1. *«Семантика орнаментів останньої третини VII — IV тисячоліття до н. е.»* доведено, що зароджені в неоліті своєрідні орнаментальні гончарські патерни були пов'язані здебільшого з жіночою господарською магією. Орнаментований посуд, як інші предмети, що оточували неолітичного мисливця та збирача (такими була більшість представників культур раннього неоліту й спільноти ямково-гребінцевої кераміки середнього — пізнього неоліту), у функціональному сенсі поєднував реальні й ілюзорно-магічні функції. Висловлено гіпотезу про зоогенність основ орнаменталії кераміки мисливсько-рибальсько-збиральницьких неолітичних племен півночі досліджуваної території та плектогенно-зоогенність — південніших. Реконструйовано еволюцію уявлень щодо уособлення таким посудом доби неоліту-єнеоліту виокремлених у сакральному сенсі істот, зокрема тварини-годувальниці. Сформульовано висновок, що застосування геометричного «коду», яким первісні народи описували структуру космосу, на відміну від безструктурного хаосу, засвідчує зародження в мешканців південних регіонів уже в добу раннього неоліту космогонічної семантики орнаменталії кераміки, котра яскраво проявилася в подальші часи.

У підрозділі 4.2. *«Семантика орнаментів III тисячоліття до н. е. — IV ст.»* підсумовано, що утворений в цей час семіотичний континуум умістив існуючі та нові сенси орнаменталії кераміки, знакові засоби їх вираження. Висловлено гіпотезу про те, що масовий орнамент передавав існуючу на архетиповому рівні семантику захисту харчів та питва. Основою використання тогочасних складних зображень є уявлення, котрі базуються на вірі у взаємообмін між божеством і адептом — основі релігійних культів загалом. Більшість багатодекорованих посудин призначалися для напоїв, зокрема алкогольних, споживання яких для приведення адептів до екстатичного стану з глибокої давнини було тісно пов'язане із сакральною сферою, релігійними уявленнями, магічними обрядами та божествами,

жертвоприношення яким мало на меті сприяти підвищенню родючості та плодючості. Використовувані внаслідок іншокультурних впливів у часи піднесення орнаментованості кераміки барви (червона, біла, чорна) становлять тріаду найсакральніших, найдавніших символів, відомих з історії людства. Доведено, що червоні зображення наносилися, щоб магічно «оживляти» сакральні глиняні предмети, а також надавати їхньому вмісту «живильних» властивостей. Білий колір символізував напування, запліднення сакральних істот – утілень божеств, пов'язаних з родючістю та плодючістю. Чорний – із землею чи її персоніфікацією. Домінуючі в складних композиціях полісемантичні символи пов'язані із семантикою світил (різноманітні хрестоподібні, концентричні елементи та розетки), «води»-«змій» (хвилясті лінії), а також фемінністю, родючістю та плодючістю (трикутники та дуги). Наведено тлумачення композицій з «календарною», «сакральною» кількістю елементів. Зокрема аргументовано висновок, що чотиричастинний поділ композиції та чотири конічні виступи, наявні на плечах частини посудин для рідких продуктів і напоїв, під якими іноді зображували дуги, символізували груди богині (котра асоціювалася з коровою), яку такі посудини уособлювали або були пережитком подібного уособлення. Тобто образ притаманної попереднім часам всеоб'ємної сакральної істоти, пов'язаної з їжею, родючістю, плодючістю, з якою асоціювався обрядовий орнаментований глиняний посуд, спочатку набув виразних антропологоморфних рис у виробках, що символізували богиню – матір богів – корову. Потім – відобразився в окремих різновидах орнаменту посуду для напоїв – кубків. Упродовж першої половини II тисячоліття до н. е., як наслідок процесів, пов'язаних з посушливим кліматом, на сакральному посуді поширилися зображення сюжетів змієборства, що відображають подібні до основного індоарійського міфу. Унаслідок іншокультурних інвазій останньої третини VIII ст. до н. е. та IV ст., що також відбулися після посушливих періодів, в орнаменту кераміки відбилися в нових формах уявлення, що до цього розвивалися в інших культурних ареалах Центральної Європи, пов'язані з жіночими та чоловічими божественними істотами, поклоніння яким супроводжувалося споживанням алкогольних напоїв. Тобто в цей час за допомогою лаконічних геометричних символів на окремих різновидах орнаментованої кераміки зображувалися елементи міфів, бажані жертводавцям процеси, на які мало впливати шановане божество та його визначальні ознаки.

У **підрозділі 4.3.** «Семантика орнаментів V – XIX ст.» доведено, що в означений період в орнаменту окремих категорій глиняного посуду проявлялися існуючі на архетиповому рівні вірування про оберегово-прибуткову роль певних знаків і композицій. Упроваджені за часів модерної доби складні зображення були зумовлені факторами, пов'язаними з поширенням барокового світогляду. Зокрема, на кахлях, відтворюючи світоглядні абстракції, вони додали орнаменту гончарних виробів нових смислів – поняття смерті та воскресіння, смирення, добродійності, милості, героїства, гріха, сили, мудрості тощо.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження досягнуто поставлену мету, вирішено завдання, що дозволило зробити відповідні наукові висновки. У дисертації вперше в українській культурології здійснено теоретичне узагальнення різноманітних явищ культури Лівобережної України, пов'язаних з формуванням та функціонуванням традиційної орнаментики глиняних виробів, розглянуто її трансформації в контексті розвитку культурних традицій. На основі історико-генетичного дослідження простежено зміни в уявленнях місцевого населення, прояви іншокультурних інвазій. Застосування системного підходу дозволило вивчити орнаментацию глиняних виробів як складову процесу формування традиції, створити її репрезентативну модель в історичній динаміці з урахуванням специфічних культурних ознак, притаманних конкретним спільнотам. Здійснено спробу проникнути в прихований за лаштунками «зовнішніх» проявів «внутрішній» вимір орнаментальних традицій. На основі вивчення ідеографічних і сюжетних композицій обґрунтовано авторську концепцію трансформації ролі декорованих глиняних виробів у обрядово-ритуальній і магічній практиках.

Основні наукові результати виконаної роботи відображено в таких положеннях.

1. Доведено, що орнаментация кераміки є важливою за кількісними та якісними показниками візуальною ознакою трансформацій традиційної культури населення Лівобережної України і, відповідно, джерелом для студіювання культурних процесів, які відбувалися впродовж останньої третини VII тисячоліття до н. е. – XIX ст. У ній відображено технологічні знання гончарів, домінуючі в суспільстві світоглядні уявлення та вірування, проявляються естетичні вподобання населення. Завдяки здатності зберігатися в природно-кліматичних умовах досліджуваної території впродовж тисячоліть, глиняні вироби та їх фрагменти є одними з наймасовіших знахідок на археологічних пам'ятках (а серед декорованих – наймасовіші). Значний розвиток гончарства у модерну добу і зацікавленість орнаментованою керамікою етнографами та мистецтвознавцями спричинили накопичення значної її кількості в музейних колекціях. Завдяки масовості та виразності, в орнаментации глиняних виробів адекватно передаються візуалізовані в елементах та композиціях орнаментів процеси трансляції художньої думки. Тому в результаті їхнього аналізу значною мірою формувалися та формуватимуться в подальшому уявлення про особливості матеріальної та духовної культури населення Лівобережної України останньої третини VII тисячоліття до н. е. – X ст. Без даних про орнаментацию кераміки неповним є й опис культури XI-XIX ст.

2. Виокремлено чотири етапи історії вивчення декору кераміки досліджуваної території. Перший датовано початком 1880 – кінцем 1920-х рр. – часом становлення в Україні археології, етнографії та

мистецтвознавства. Декоровану кераміку одну з перших серед предметів матеріальної культури українців почали вивчати етнографи й археологи, завдяки чому започатковано аналіз на замовлення органів самоврядування чи під впливом суспільного попиту в епізодичних описових студіях окремих явищ, пов'язаних з орнаментациєю кераміки. В цей час виникли перші формулювання гіпотез щодо семантики деяких орнаментальних елементів та сюжетів. Другий період історіографії – 1930-ті – початок 1950-х рр. – відбувався в умовах розквіту тоталітарного сталінського режиму, характеризується згортанням орнаментознавчих досліджень. Декор глиняних виробів Дніпровського Лівобережжя згадувався в працях побіжно, без ґрунтового аналізу. Третій період розпочався в другій половині 1960-х рр., завершився на початку ХХІ ст. і характеризується більш ґрунтовною розробкою семантичного, етноісторичного, формального та технологічного дослідницьких напрямів щодо кераміки окремих археологічних пам'яток, гончарних осередків чи культурно-історичних періодів із використанням різноманітних методик. Для четвертого періоду, розпочатого 2007 р. в умовах чергового піднесення національної свідомості, характерні щорічні публікації спеціалізованих українських монографічних студій керамологічної проблематики. Значна роль у цих розвідках відведена явищам Лівобережної України. Але, незважаючи на понад 130-річний період вивчення та численні студії науковців, генеза орнаментациї гончарних виробів цієї території, як соціокультурного феномена – тривалого в часі та поширеного в культурному просторі, цілісного й дискретного водночас, належить до наукових проблем, які не набули ґрунтового висвітлення.

3. Розроблено методологічний підхід стосовно комплексного дослідження орнаментациї глиняних виробів у межах «улікової» наукової парадигми, що ґрунтується на використанні культурологічних, етнологічних, археологічних, мистецтвознавчих та керамологічних дослідницьких підходів в контексті макроісторичного дослідження, хроноструктурно послідовної історичної феноменології, що виходить на грань культурологічного пізнання суті та призначення орнаментів, і базується на ступінчастому аналізові масових джерел з використанням фундаментальних та спеціальних методів. Спочатку здійснювалася послідовна хронологічно узагальнююча характеристика розвитку візуально помітних проявів орнаментациї кераміки (сигніфікантів). Потім узагальнювалася інформація щодо орнаментациї кераміки як явища художньої культури. Наступний етап – структурно-функціональне дослідження орнаментациї кераміки. Останніми здійснено реконструкції семантики масових та рідкісних зображень.

4. З'ясовано, що в більшості археологічних культур Лівобережної України останньої третини VII тисячоліття до н. е. – XV ст. з глиняних виробів стабільно й масово виготовлявся та декорувався лише посуд. Виокремлено його групу, котра орнаментувалася найрізноманітніше, а орнаменти на ній були найскладнішими – призначена для пиття („чаші”, „кубки”, „черпаки”), у добу бронзи – на початку доби раннього заліза – для

подавання та зберігання напоїв («корчаги», глечики, трьохвухі вироби). Посуд для приготування їжі (горщики) та її споживання (миски) орнаментували простіше. Але горщики були найсталішими за орнаментациєю.

На пам'ятках окремих археологічних культур (середньодніпровської, катакомбної, бондарихинської, кінця VIII ст. до н. е. – V ст., VIII-XIII ст.) виявлено декоровані кружала й дрібну пластику. Лише на теренах поселень кінця VIII-V ст. до н. е. віднайдено декоровані важки, котушкоподібні, блокоподібні, гудзикоподібні вироби та жертovníки. Населення регіону XVII-XIX ст. декорувало й архітектурно-будівельну кераміку (кахлі). Зазвичай, носії традицій одного культурного ареалу використовували кілька груп орнаментальних елементів і технік декорування.

Технологія нанесення декору й елементи орнаментів усіх вищеназваних виробів зазвичай були подібними, відрізнялося розмаїття орнаментальних композицій. У давнину застосовувалися здебільшого рельєфні орнаменти, нанесені вдавленням різними інструментами, ритуванням чи наліпленням. У модерну добу, з часів формування барокових орнаментальних традицій (XVII-XVIII ст.), у багатьох гончарних осередках регіону набули поширення мальовані та відтиснуті у формах орнаменти. Найпоширенішими серед елементів були прямі та хвилясті концентричні лінії. Населення одних археологічних культур (дніпро-донецької культурно-історичної спільноти, середньодніпровської, катакомбної, бабинської, раннього етапу зрубної, черняхівської, роменської) та періодів (VIII-VI ст. до н. е., XVII-XIX ст.) широко використовувало орнаменти, які вирізнялися багатством композицій. У культурно-історичній спільноті ямково-гребінцевої кераміки, дереївській, ямній, бондарихинській культурах, V ст. до н. е. – II, XIV-XV ст. орнаменти були значно біднішими. Упродовж V-VII ст. використовувалися в поодиноких випадках.

Принципи створення орнаментів носіїв більшості археологічних культур були подібними. Цей факт засвідчує надпле́мінний і надетнічний характер орнаменту та наявність спільних закономірностей і тенденцій їх розвитку, надають підстав уважати їх відображенням сприйняття світу людьми відповідного часового проміжку.

5. Після узагальнюючої характеристики сигніфікантів по-новому осмислено припущення та теорії щодо еволюції орнаментациї традиційної кераміки Лівобережної України. Доведено, що на теренах Лівобережної України вона є складно організованою стилістично неврівноваженою системою, яка демонструє внутрішню динамічність. Виокремлено 12 культурно-історичних періодів, хронологічні межі яких пов'язані з часом виникнення й окремими етапами розвитку певних спільнот, носії яких вносили суттєві новації в процес орнаментування кераміки. Вони характеризуються різкими змінами орнаментованості глиняних виробів, кількості й особливостей морфології використаних орнаментальних елементів і складності композицій.

6. Простежено особливості природно-географічного оточення та соціокультурні моменти розвитку, на основі яких вирішено певні наукові проблеми, пов'язані з визначенням регіональних і загальних типологічних закономірностей орнаментальних трансформацій у традиційній кераміці. З'ясовано, що їхня динаміка у мешканців певних природно-кліматичних зон різнилася. Найдинамічнішими впродовж більшої частини досліджуваного періоду були процеси розвитку орнаментів у населення степу та південної частини лісостепу, наближених до циркумпонтійської зони циркулювання культурних традицій. Констатовано, що орнаментация кераміки степових мешканців до початку доби пізньої бронзи, а лісостепових – до кінця досліджуваного періоду розвивалася хвилеподібно. Зважаючи на це, окреслено часи піднесення, гомеостазів чи занепадів в орнаментациі глиняних виробів, зумовлених появою на історичній арені нових суб'єктів чи традицій або якісною еволюцією попередніх. У кожному виокремленому періоді відбувалися візуально помітні «мутації» орнаментациі. Сформульовано висновок про постійне зростання їхнього темпу принаймні з III тисячоліття до н. е. Оскільки формальні ознаки та ритми трансформацій орнаментациі кожного періоду не були тотожними за всіма ознаками попереднім та наступним, історія трансформацій означеного культурного явища уявляється як ламана лінія з різними за параметрами ланками.

7. Уперше окреслено чинники, які істотно вплинули на формування та поширення певних елементів орнаментів, орнаментальних композицій і технік їх нанесення на вироби. Хоча більшість елементів зображень, зафіксованих на глиняних виробах Лівобережної України (окрім притаманних для нового часу), відомі з доби палеоліту, у процесі розвитку формувалися своєрідні орнаментальні мотиви й композиційні рішення. З'ясовано, що орнаментальні традиції впродовж кожного з виокремлених періодів – багатогранне явище, сформоване внаслідок освоєння різними етносами конкретного середовища Лівобережної України, візуальний маркер природно-кліматичних, соціально-економічних, політичних та етнокультурологічних процесів, виразний прояв матеріальної й духовної культури, народної естетики. Періодам найбільших урізноманітнень орнаментациі кераміки (коли використовувалася більша кількість елементів та складніші композиції, ніж у попередні та наступні часи) передували природні катаклізми, пов'язані з тривалими циклами природно-кліматичних змін та внутрішньо-віковими змінами клімату. Саме вони спонукали носіїв традицій багатого орнаментування переселятися на територію степу й лісостепу Дніпровського Лівобережжя, а також активізували творчі процеси в житті місцевих мешканців. Упродовж останніх двох тисячоліть після природних катаклізмів, зазвичай, досліджувані землі опинялися на ближній периферії державних утворень або входили до їхнього складу, в результаті чого на значній території набували поширення притаманні гончарству тієї чи іншої держави масові орнаменти. Зауважимо, що вектори переважаючих впливів упродовж досліджуваного періоду змінювалися. У добу неоліту–

бронзи переважали східні, пізніше (за винятком окремих, короткочасних періодів) – західні.

Через певний час після ускладнення орнаментативної наставала рухома рівновага — гомеостаз. Як наслідок, зазвичай, тривало спрощення й уніфікація декору. Цей процес збігався з періодом стабілізації, усталення економічного й соціального життя місцевого населення, коли духовно-творчі поривання гальмувалися раціонально-матеріальними. Виготовлення різноманітно орнаментованого спеціалізованого посуду в цей час у давнину призупинялося, а в новітні часи змінювалися його асортимент і форми. Трансформувалося й світоглядне наповнення, майже до повсюдного зникнення візуально помітних ознак наявності сакрального навантаження.

8. Доведено, що на сталість систем гончарської орнаментики Лівобережної України всередині виокремлених культурно-історичних періодів та осередків гончарних традицій, безперечно, опосередковано вплинули доступність необхідної для виготовлення кераміки сировини, інструментів і технологічних виробничих прийомів; існуючий через соціально-економічні і світоглядно-магічні чинники постійний попит на декоровану гончарну продукцію. Після залучення до історичного процесу розвитку, який був зумовлений локальними особливостями географічного й етнічного оточення, естетичними, технологічними та символічними факторами, традиції орнаментативної кераміки трансформувалися. При спільній моделі еволюції вони утворювали своєрідні комбінації в кожному окремому варіанті соціально-економічної та геополітичної ситуації, що зумовило регіональну та хронологічну своєрідність візуальних проявів орнаментів. Значну увагу в роботі приділено їх характеристичності.

9. Уперше на основі аналізу динаміки орнаментативних трансформацій (зокрема їхньої інтенсивності в межах певних культурних ареалів) у контексті історії культури місцевого населення та зіставлення історичної періодизації з типологією художньої культури, виокремлено чотири стадії відображення в орнаментативній кераміці соціокультурних змін. Упродовж першої (остання третина VII — IV тисячоліття до н. е.) у ній втілювалися ознаки ідеаційної культури. Друга стадія — III тисячоліття до н. е. — III ст. позначена прискоренням орнаментальних трансформацій, розгалуженням єдиного континууму первісної художньої діяльності на вектори, намаганнями впливати на природу магічним використанням виробів зі специфічними зображеннями. Третя стадія — IV — третя чверть XVI ст. характеризується скороченням часу суттєвих трансформацій орнаментальних традицій до 100—350 рр., розвитком ремісничих уявлень щодо орнаментативної завдяки долученню частин досліджуваної території до державного культурного поля. Упродовж четвертої стадії, датованої кінцем XVI — XIX ст., в гончарній орнаментативній кераміці відобразилася чуттєва, спрямована на ринок, реміснична культура, барокове розуміння краси та «моди». Ступінь атрактивності орнаментативної певних категорій гончарної продукції (столового посуду та кахлів) зростає, водночас вона позбавлялася сакрального смислу. Не дивно,

що до кінця ХІХ ст. прогресивні гончарі провідних осередків цього регіону переосмислювали орнаментальні установки за життя одного покоління.

10. Уперше на конкретних масових фактах з історії культури Лівобережної України вивчено семіозис орнаментів у межах культурологічного підходу, що уможливило визначити важливі семіотичні тенденції в глибинних пластах місцевої культури. Доведено, що основою «простої», масової орнаменталії кераміки було притаманне первісному суспільству світосприйняття, яке, подібно до інших проявів традиційної народної художньої культури, відзначалося синкретизмом, що виявлявся в діалектиці образного укладу й абстрагованій, доведеній до певного схематизму динаміці теми та ритмізації зображення. Відповідно, орнаменталія кераміки набувала певного художнього значення (естетичної конотації), зміст якої тривалий час базувався на міфологічній свідомості.

На основі діахронічного порівняльно-історичного та порівняльно-етнографічного аналізу сформульовано висновок, що в давнину основним фактором вибору певних орнаментів кераміки були вірування в апотропеїчні та магічні функції декору. Численні археологічні матеріали свідчать, що в основі морфології орнаменталії кераміки вже з доби неоліту містився берегово-примножувальний архетип. Магічна свідомість передбачала можливість за допомогою зображень впливати на властивості кераміки, а через неї — на їжу чи напої, що зберігалася в посуді; нитки та тканини, створені за допомогою глиняних деталей знарядь прядіння і ткацтва, природне й соціальне оточення. Відповідно, нанесення складних композицій, які найчастіше траплялися в часи завершення природних і соціальних катаклізмів чи на початку піднесення після них, пояснюється намаганнями пом'якшити кризові явища. Прояви означеного архетипу дійшли до новітньої доби в окремих зображеннях «хрестиків».

Інший різновид семантики складних зображень сформувався впродовж кінця доби енеоліту — бронзи — з поширенням епічного світогляду й виявився в нанесенні на окремі глиняні вироби ідеографічних композицій. Отримано важливі культурологічні узагальнення щодо зіставності окремих їх елементів-складників з образами індоарійської міфологічної системи — Адіті та адітійів, Врітру, Валу, корів. Сформульовано висновок, що ці композиції мали на меті магічно сприяти «родючості», «плодючості». Вони змінювалися, поступово стилістично збіднюючись, і до кінця досліджуваного періоду майже повністю зникли. У близькі до сучасності часи пріоритетними стали естетичні функції, зумовлені прагненням споживачів прикрасити побут, а гончарів — вигідніше продати продукцію. Тобто в гончарстві, як і в інших видах художньої культури, магічна функція орнаменталії кераміки поступово знівелювалася.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні за розробленою дисертантом методикою трансформацій гончарних орнаментальних традицій на території Дніпровського Правобережжя і

створення концепції розвитку культури декорування глиняних виробів Наддніпрянщини загалом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Щербань А. Л. Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. — XIX століття) : монографія. Харків : Вид. Олександр Савчук, 2017. 328 с.

Рецензії :

Сошніков А. О. [рец. на моногр.] Щербань А. Л. Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. — XIX століття). — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. — 328 с. // *Культура України. Серія: Культурологія* : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2018. Вип. 60. С. 302-309.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях:

2. Щербань А. Історія орнаментування кераміки Лівобережної України VII тисячоліття до н. е. — XVI століття // *Вісник Львівської національної академії мистецтв* : зб. наук. пр. Львів, 2010. Вип. 21. С. 205–216.

3. Щербань А. Л. Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика // *Культура України* : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2014. С. 83–90.

4. Щербань А. Л. Природно-кліматичний чинник впливу на розвиток орнаментування народної кераміки (на прикладі Лівобережної України) // *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку* : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2014. Вип. 20, т. 2. С. 173–176.

5. Щербань А. Л. Стадії орнаментальних трансформацій у кераміці Лівобережної України // *Культура України. Серія: Культурологія* : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2016. Вип. 52. С. 294–300.

6. Щербань А. Л. Концепція В. Щербаківського щодо коренів і функцій орнаментики в українській народній культурі (на прикладі гончарства) // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 68–71.

7. Щербань А. Політичний чинник впливу на трансформацію орнаментування традиційної кераміки Лівобережної України // *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку* : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2015. Вип. 21. С. 64–68.

8. Щербань А. Л. Динаміка традицій орнаментування кераміки Лівобережної України // *Культура України. Серія: Культурологія* : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2017. Вип. 55. С. 235–242.

9. Щербань А. Іншопольські інвазії в орнаментуванні посуду мешканців лісостепу Лівобережної України початку доби заліза // *Питання культурології*

: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2017. Вип. 33. С. 68–77.

10. Щербань А. Л. Методологічні засади макроісторичного дослідження традиційної орнаменталії кераміки Дніпровського Лівобережжя // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2017. Вип. 25. С. 47–52.

11. Щербань А. Л. Орнаментознавчі ініціативи 1920 рр. щодо кераміки Лівобережної України // Культура України. Серія: Культурологія : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2017. Вип. 58. С. 268–275.

12. Щербань А. Л. Семантика зображень на давній кераміці Лівобережної України : здобутки та проблеми вивчення // Культура і сучасність. 2017. № 2. С. 35–39.

13. Щербань А. Л. Семантика ідеограми на посудині з Лівобережної України доби неоліту // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. Київ, 2017. Вип. II (9). С. 36–40.

14. Щербань А. Л. Орнаменталія кераміки й писанок в Полтавській губернії ХІХ ст. : порівняльна характеристика // Мистецтвознавчі записки : зб. наук. пр. / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2017. Вип. 32. С. 60–66.

15. Щербань А. Рігведа як засіб тлумачення ідеограм на кераміці Лівобережної України першої половини II тисячоліття до н. е. // Культурологічна думка : щорічник наук. пр. / Ін-т культурології Акад. мистецтв України. 2017. № 12. С. 135–142.

16. Щербань А. Л. Орнаменталія кераміки Лівобережної України як знакова система (історія вивчення) // Культура України. Серія: Культурологія : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2018. Вип. 60. С. 272–280.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз даних:

17. Щербань А. Л. Орнаментация керамики как специфический признак культуры (на примере Левобережной Украины) // Обсерватория культуры. 2015. № 1. С. 61–65.

18. Щербань А. Л. Творення модерної гончарної культури Лівобережної України : бароковий концепт // Сучасні дослідження української культури = Współczesne badania nad ukraińską kulturą. Варшава ; Івано-Франківськ, 2015. С. 286–304. (Серія «У колі мови, літератури і культури» = «W kręgu języka, literatury i kultury» ; т. 10).

19. Щербань А. Л. Влияние природно-климатической среды на развитие орнаментации народной керамики (на примере Левобережной Украины) // Вопросы культурологии. 2016. № 3. С. 13–18.

20. Щербань А. Л. Семантика орнаменталії посуду неолітичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки з території України // Актуальні питання культурології : альм. наук. т-ва «Афіна» каф. культурології та музеєзнавства / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2016. Вип. 16. С. 165–171.

21. Щербань А. Л. Семантика кольору в декорі давніх глиняних виробів Дніпровського Лівобережжя // Актуальні питання культурології : альм. наук. т-ва «Афіна» каф. культурології та музеєзнавства / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2017. Вип. 17. С. 123–128.

Інші видання

22. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України : від неоліту до середньовіччя : монографія / Ін-т керамології – від-ня Ін-ту народознавства НАН України, Нац. музей-заповідник укр. гончарства в Опішному. Полтава : АСМІ, 2011. 247 с. (Академічна серія «Українські керамологічні студії» ; вип. 5).

23. Щербань А. Керамічні штампи початку раннього залізного віку // Український керамологічний журнал. 2002. № 1. С. 13–14.

24. Щербань А. Про один тип антропоморфних статуєток ранньоскіфського часу // Український керамологічний журнал. 2002. № 3. С. 68–70.

25. Щербань А. Л., Рахно К. Ю. Глиняні черпаки доби раннього заліза з пам'яток поблизу Диканьки // Археологічний літопис Лівобережної України. 2006. № 2. С. 29–39.

26. Щербань А. Л. До питання вивчення декору й функцій глиняних черпаків початку доби заліза Лівобережної України // Древности Восточной Европы : сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. Харьков, 2011. С. 325–334.

27. Щербань А. Періодизація орнаментування глиняних виробів Лівобережної України // Матеріали до української етнології : наук. щорічник. Київ, 2009. С. 108–110.

28. Щербань А. Атрибуція куманця (мистецтвознавчий ляпсус) // Українська керамологія : нац. наук. щорічник : за рік 2007. Опішне : Укр. Народознавство, 2011. Кн. 3, т. 2 : Атрибуція кераміки в Україні. С. 234–238.

29. Щербань А. Глиняні світильники Опішного ХХ століття : традиції й новації // Українська керамологія : нац. наук. щорічник. Опішне : Укр. Народознавство, 2011. Кн. 3, т. 2 : Атрибуція кераміки в Україні. С. 305–316.

30. Щербань А. Декор ліпленого посуду літописних сіверян // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК. Київ ; Глухів, 2011. Вип. 4. С. 89–92.

31. Щербань А. Орнаментація кераміки Лівобережної України: VII тис. до н. е. — XVI ст. : історія, елементи та композиції // Харьковский историко-археологический сборник / Харьк. обл. упр. культуры и туризма. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 96–107.

32. Щербань А. Можливості експерименту у вивченні декору глиняних виробів початку доби заліза // Експериментальна археологія : завдання, методи, моделювання : зб. наук. пр. / Ін-т археології НАН України Київ, 2011. С. 182–187.

33. Щербань А. Залишки гончарного горна з Диканьки (Полтавщина) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Наук.-дослід. центр «Часи козацькі» та ін. Київ, 2012. Вип. 21. С. 145–147.
34. Щербань А., Щербань О. Глиняні кухлі з Опішні : до проблеми атрибутування // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Наук.-дослід. центр «Часи козацькі» та ін. Київ, 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 136–142.
35. Щербань А. Експериментальне дослідження призначення пружків на глиняному посуді // Українська керамологія : нац. наук. щорічник : за рік 2008. Опішне : Укр. Народознавство, 2013. Кн. 4, т. 1 : Експеримент у сучасній керамології. С. 406–410.
36. Кушнір О., Кушнір В., Щербань А. Експеримент як метод перевірки гіпотези про технологію нанесення фляндрівки на глиняні вироби доби Київської Русі // Українська керамологія : нац. наук. щорічник : за рік 2008. Опішне, 2013. Кн. 4, т. 1 : Експеримент у сучасній керамології. С. 358–363.
37. Щербань А. Л. Причини трансформацій орнаменталізації народної кераміки Лівобережної України // Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2014. Вип. 47. С. 75–81.
38. Щербань А. Л. Трансформації орнаменталізації народної кераміки Слобожанщини в ХІХ столітті // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки : зб. наук. пр. Харків, 2015. Вип. 21. С. 94–100.
39. Щербань А. Слобожанська народна кераміка ХІХ століття: проблеми атрибуції (на прикладі мисок із фондів Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова) / Щербань Олена, Щербань Анатолій // Народознавчі зошити. – 2016. – № 4. – С. 263–305.
40. Щербань А. Л. Идеогаммы на древней керамике в контексте музейной экспозиции // Вестник Музея археологии и этнографии Пермского Предуралья. 2017. Вып. 7. С. 163–165.
- Участь у наукових конференціях з опублікуванням матеріалів та тез доповідей:*
41. Щербань А. Л. З історії вивчення кераміки доби козацтва // Заповідна Хортиця : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» / Нац. заповідник «Хортиця». Запоріжжя, 2011. Спец. вип. С. 78–80.
42. Щербань А. Більське городище — еталонна пам'ятка доби заліза Лівобережної України // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку : зб. наук. пр. та матеріалів наук. конф. Київ ; Полтава, 2012. С. 16–18.
43. Щербань А., Щербань О. Хабани в гончарстві Лівобережної України // Традиційна культура діаспори : зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.

- конф. «Одеські етнографічні читання» / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2012. С. 455–462.
44. Щербань Анатолій, Щербань Олена. Забутий гончарний «кущ» ХІХ – першої половини ХХ століття // Кременчуцький край у контексті історії України. Матеріали ІV Регіональної науково-практичної конференції / [Гол. ред. В.І.Маслак]. – Кременчук: КрНУ ім. Михайла Остроградського. 2013. – С.26-29.
45. Щербань А. Л., Щербань Е. В. О функциях украинских глиняных сосудов // Современные подходы к изучению древней керамики в археологии : материалы Междунар. симп., 29–31 окт. 2013 г., Москва / Ин-т археологии РАН. М., 2015. С. 164–172.
46. Щербань А. Л., Щербань Е. В., Роденков А. И. Русский технолог-керамист и художник-керамист Петр Ваулин: роль в развитии украинского искусства // Традиції і сучасні стан культури і мистецтва : матеріялы Міжнар. навук.-практ. канф., 25–26 красавіка 2013 г. : в 5 ч. Мінск, 2013. Ч. 2. С. 153–156.
47. Щербань О. В., Щербань А. Л. Посуд на картинах «Козак Мамай» // Запорозьке козацтво в історико-культурному вимірі : матеріали симп., 1 черв. 2012 р. : зб. наук. пр. Дніпродзержинськ, 2013. Вип. 2. С. 162–165.
48. Щербань А. Л. Трансформации орнаментации керамики как выразитель изменений традиционной культуры. На примере Левобережной Украины // Традиції і сучасні стан культури і мистецтва : матеріялы V Міжнар. навук.-практ. канф. (20–21 лістап. 2014 г., г. Мінск). Мінск, 2014. С. 106–108.

АНОТАЦІЇ

Щербань А. Л. Орнаментаційні трансформації кераміки в традиційній культурі населення Лівобережної України (атрибутика, технологія, морфологія, семантика). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора культурології за спеціальністю 26.00.04 – українська культура. – Харківська державна академія культури, 2018.

На основі комплексного аналізу різноаспектних джерел розкрито трансформації явищ культури Лівобережної України, пов'язаних із функціонуванням традиційної орнаментації глиняних виробів останньої третини VII тисячоліття до н.е. – ХІХ ст. Уперше в культурології, завдяки застосуванню системного підходу вивчено орнаментацію кераміки як детерміноване культурою явище та її репрезентативну макроісторичну модель в історичній динаміці з урахуванням свідомісних передумов, основних ознак культурно-традиційного поля, в якому існували люди конкретних спільнот у певні періоди. На основі вивчення ідеографічних і сюжетних композицій, обґрунтовано концепцію трансформації ролі декорованих глиняних виробів у обрядово-ритуальній та магічній практиках. Охарактеризовано відображення в орнаментації кераміки полілінійності

розвитку місцевої культури, реакції її носіїв на кризові природно-кліматичні та соціокультурні явища, міграцій носіїв іншокультурних орнаментальних традицій.

Ключові слова: культура України, Лівобережна Україна, традиційна культура, глиняні вироби, орнаментальні трансформації кераміки, орнамент, атрибутика, технологія, морфологія, семантика.

Щербань А. Л. Орнаментационные трансформации керамики в традиционной культуре населения Левобережной Украины (атрибутика, технология, морфология, семантика). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора культурологии по специальности 26.00.04 – украинская культура. – Харьковская государственная академия культуры, 2018.

На основе комплексного анализа разноаспектных источников раскрыты трансформации явлений культуры Левобережной Украины, связанных с функционированием традиционной орнаментации глиняных изделий последней трети VII тысячелетия до н.э. – XIX в. Впервые в культурологии, благодаря применению системного подхода, изучена орнаментация керамики как детерминированное культурой явление и ее репрезентативная макроисторическая модель в исторической динамике с учетом сознательных предпосылок, основных признаков культурно-традиционного поля, в котором существовали люди конкретных сообществ в определенные периоды. На основе изучения идеографических и сюжетных композиций, обоснована концепция трансформации роли декорированных глиняных изделий в обрядово-ритуальной и магической практиках. Охарактеризованы отражение в орнаментации керамики полилинейности развития местной культуры, реакции ее носителей на кризисные природно-климатические и социокультурные явления, миграции носителей инокультурных орнаментальных традиций.

Ключевые слова: культура Украины, Левобережная Украина, традиционная культура, глиняные изделия, орнаментационные трансформации керамики, орнамент, атрибутика, технология, морфология, семантика.

Shcherban A. L. Ornamental transformations of ceramics in the traditional culture of the population of the Left-Bank Ukraine (attributes, technology, morphology, semantics) - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of Doctor of Culturology, specialty 26.00.04 - Ukrainian culture - Kharkiv State Academy of Culture, 2018.

The thesis reveals the transformations of the cultural phenomena of the Left-Bank Ukraine related to the functioning of traditional ornamentation of clay products on the basis of a comprehensive analysis of diverse sources. The

application of the system approach allowed us to study it as a phenomenon which is determined by culture and as a representative model in the historical dynamics, taking into account the conscious preconditions, main features of the cultural and traditional field in which there were people of specific communities at certain periods. Changes in ceramic ornamentation related to everyday representations of the local population and manifestations of other-cultural invasions are traced. Transformation concept of the role of decorated clay products in ritual and magical practices is substantiated on the basis of studying the ideographic and plot compositions.

The thematic sections comprehensively analyze the history of the development of ornamental traditions, the technology of drawing elements of ornaments and their layout. The natural-climatic, ethnocultural, socio-economic, geopolitical and philosophical and religious factors with their influence on the ornamental transformation are characterized. Changes in the content of ornamentation of pottery, figurative plastics and altars related to spinning and weaving products as well as tiles are traced through the prism of the analysis of specific iconic compositions. Particular attention is paid to the transformations of the ornamentation of representations related to sacred creatures which were supposed to promote fertility and well-being.

End-to-end analysis of traditions in these contexts allowed to distinguish the universal features of ornamental experience. It was found out that ceramic ornamentation is a socio-cultural construct that undergone significant modifications in the process of existence. The most permanent strategy in decorating clay products was the depicting of the simplest linear elements in the upper portions of vessels with a carving for profit. The continuous coverage of most vessels by the images or individual products, uses of complex compositions is inherent only to certain communities that existed during certain chronological intervals (Dnipro-Donets and Sursk cultural-historical communities, Middle Dnipro, Catacomb, Babyne, early stage of Zrubna, Chernyakhiv and Romen archeological cultures, VIII-XV centuries BC, XVII-XIX centuries). It is proved that they reflects mythological cosmogonic plots.

The scientific novelty of the thesis is that the specifics of functioning of the ornaments as an integral part of traditional culture and their transformations in crisis circumstances are systematically analyzed for the first time in the Ukrainian humanitarian system. Because of the implementation of macro-historical analysis, we could to develop a conceptually new model for interpreting the dynamics of transformations of ornamental traditions; polylinearity of their development in terms of survival practices and adaptation to the realities of the environment and the response to natural and climatic and socio-cultural crisis phenomena are shown. The understanding of the features and heuristic potential of ornamented clay products as cultural and historical and ethnological primary sources are improved.

Key words: Ukrainian culture, Left-Bank Ukraine, traditional culture, clay products, ornamental transformations of ceramics, ornamentation, attributes, technology, morphology, semantics.